

SZILÁRDI RÉKA

MANIPULÁCIÓ ÉS INSTRUMENTALIZÁCIÓ A DIGITÁLIS HOMLOKZATOK UNIVERZUMÁBAN

...minél erőteljesebben vagyunk jelen az önmegvalósítás jelenében [...] annál inkább szolgálhatjuk ki önmagunk azon részét, amelyet az instrumentalizáló aktor [...] a Fogyasztónak vagy Felhasználónak nevez.

Acímben szereplő szavak közel sem ismeretlenek az elmúlt évtizedekben a társadalommal, politikával vagy akár napi közélettel foglalkozók körében. Mint minden hatalmi (gazdasági, politikai, vallási stb.) ágencia, amely a saját csoportját, fogyasztóit (akár szavazóbázisát) elérni és gyarapítani kívánja, voltaképpen eszközzé teszi, instrumentalizálja e közeg önazonosságát: ideológiai és fogyasztási foratókönyveket ad neki, és így igyekszik tagjait mélyen motiválttá tenni, mindezt úgy, hogy azon túl, hogy kártékony hatásokat generál, aközben a saját hatalmi szerepét is egyre erősíti.

Ez a paradigma egyfelől nem jöhetett volna létre ilyen méretekben a tömegmédiá kialakulása nélkül, de az ezen felüli technológiai fejlődéseknek köszönhetően, a közösségi média, az AI és a fake news világában ez a fajta instrumentalizálás mint módszer egyre nagyobb teret hódít a világban, egyúttal egyre manipulatívabb komplexitást létrehozva önmaga körül.

Az én narratívái

■ Az identitás, azaz az önmeghatározás fogalma (Erikson) 1968-ban robbant be a tudományos diskurzusba, a hozzá kapcsolódó elméletek pedig szinte azonnali teret nyertek a személyiséglélektan, majd a szociálpszichológia tudományterületein: a diszciplína teoretikusai élénken tárgyalták a személyes és kollektív

önmeghatározás kérdéseinek mechanizmusait, folyamatait, a konstrukció mi-kéntjét a posztfreudánius lélektantól kezdve a kísérleti vagy narratív szociál-pszichológiáig bezárólag. A fogalom diadalútja azután egyáltalán nem állt meg a pszichológia határain belül, a különböző (együttal egyre árnyaltabb) interpretációk megtalálták a helyüket a társadalomtudományi horizonton, elsősorban a szociológia, a kulturális antropológia vagy a politikatudomány fogalmi rendszereiben is.

Hogy miért lett az identitás fogalma olyan népszerű a 20. század második felében, és miért lesz egyre égetőbb az önmeghatározáshoz köthető komplexitás a 21. századi világban, a különböző magyarázati modellek a modernitáshoz kötődő, majd a posztmodernben kicsúcsosodó, 20. századi társadalmi változások, az individualizációt és az értékluralizmust hangsúlyozzák (pl. Habermas – Lyotard – Rorty 1993), és eközben szembeállítják a premodern közösségek előre meghatározott identitásprogramjait (vö. Pataki 1997) a posztindusztriális társadalmak szinte végtelen számú viselkedési és normatív mintalehetőségeivel. Vagyis az identitáskeresés akkor válik ténylegesen tömegeket érintő problémává, amikor az egyéni lét elveszíti a hagyományban gyökerező alapját, és egymásnak ellentmondó alternatívák között találja magát, e folyamat következtében pedig az egyénnek (és csoportnak) egyre komplexebb módon kell kialakítania és védenie az önazonosságát, főként mert a környezeti elvárások, illetve a személyes preferenciák folyamatos feszültségben állnak egymással.

Ahogy azt Hall (1997) fogalmazta meg, a posztmodern szubjektum mozgékony és töredezett; lényegi sajátossága abban fejeződik ki, ahogyan a körülötte lévő kulturális rendszerek reprezentálják és megszólítják. Ez a szubjektum tehát történetileg határozható meg, és az időben eltérő, avagy egy időpontban is fennálló ambivalens identitásformák csak azáltal tűnnek egységesnek, hogy az „én” narratívái köré fonódnak.

A maslowi szükségletpiramis terminusaiban szólva az *én narratíváinak* kialakítása eredendően a szociális, önbecsülési és önmegvalósítási régióit érintheti. Ugyanakkor azzal, hogy önmagunk meg- és bemutatása, akár diverz módokban való sokszorosítása a digitalizáció korszakában szinte egyenesen felszólító módban terhelődik az egyén vállára, mindez már egy olyan metaaktust feltételez, amely túlnyúl a Maslow-féle pusztá önmegvalósítás keretein, és annak reflexiós felületén (áttételesen szóval a piramis csúcsának a csúcsán, bizonyos esetekben egyfajta fordított háromszöggént) mutatkozhat meg. Digitális homlokzatainkban különböző módokon engedhetünk teret ennek a tükrözésnek, az egyszerű véleménykifejezéstől kezdve az azzal való számot vetésig bezárólag, hogy az időnk, a figyelmünk és mi magunk is valójában árucikké válunk a későkapitalizmus forgatagában.

Az összehasonlítás aktusa

■ Arra a kérdésre, hogy mindez hogyan történik meg, milyen emberi és társadalmi működés állhat az ilyen folyamatok háttérében, nagyon is turbulens tudományos diskurzusok termelődtek ki az elmúlt évtizedekben, csakúgy, mint a kortárs jelenben. Az esszé gondolatmenetében minderre csak egyetlen pontból, meglehetősen reduktív módon igyekszem reflektálni, mégpedig az *összehasonlítás* aktusának nézőpontjából. Azért ebből, mert egyfelől az identitás erőterében álló három, egymással összefüggő lényegi halmaz, vagyis a személyes és a szo-

ciális identitás (az egyén csoporthoz tartozásának kérdései), valamint a kollektív önmeghatározás esetében is ez az egyik kulcsfontosságú mechanizmus, másfelől pedig éppen ezt használja fel világszerte a gazdasági-politikai-hatalmi elit az elmúlt néhány évtizedben egyre leplezetlenebb módon a szubjektum és a közösségek kárára.

Primer módon megfogalmazva a személyes önmeghatározás önmagunk egyediségét, csoportba tartozásaink az egyéni preferenciáink hálózatát, a közösségekben való lét pedig a *communitas* élményét biztosítja, vagyis – függően a viszonyítási ponttól – amíg az unikalitásunkat hangsúlyozhatjuk a csoportjaink és más emberek felé, addig a csoportjainkkal hangsúlyozhatjuk a kollektivitásunkat más csoportokkal szemben.

Mindegyik identitáshalmaz esetében rendkívül találó Leon Festinger 1954-ben tett, eredetileg individuálpaszichológiai megállapítása, amely szerint bizonyos képességeink értékelése objektív eszközök hiányában a másokkal való összehasonlítás révén zajlik, illetve ezen túlmenően pedig a számunkra előnyös összehasonlításra törekszünk. Ez a gondolatmenet nem pusztán a személyiséglélektan teoretikusaira volt óriási hatással, de a csoportképződés mikéntjének magyarázataira és a szelfkategorizációs elméletek létrejöttére is a 20. század második felében. Vagyis kiemelt figyelmet kapott immár nemcsak az egyéni, hanem a csoportok közötti, az *értékelés* dimenziójában végrehajtott összehasonlítás is, és világossá vált, hogy az összekötő hidat az individuális tér és a csoport terei között a saját csoport pozitív identitásért vívott küzdelem teremti meg (pl. Tajfel 1980, László 2012).

Az összehasonlítás nemcsak azért döntő fontosságú, mert a „valamihez képestiség” aktusát meglehetősen relatívvá teszi, hanem mert – ahogyan azt például Brewer is hangsúlyozza (1999) – az identitáskonstrukció a csoportazonosság és az egyéni elkülönülés ellentétes irányú tendenciáinak dinamikájában zajlik. Vagyis egyszerűen fogalmazva, amikor valaminek a mentén azonosulunk, egyúttal valami mástól el is határolódunk, és ez az elhatárolódás, más szóval a különbözőségek megvallása legalább olyannyira fontos, ha nem egyenesen fontosabb része az identifikáció folyamatának. Ennek az elkülönülésnek szükségszerű velejárója a saját csoporttagságainkkal szembeni pozitív elfogultság érzése, valamint az idegen/más csoportok leértékelése. A kortárs instrumentalizációs folyamatokban valójában ezeknek a különbözőségeknek a drámai felnagytása történik.

Egyéni homlokzatok és digitális csoporttagságaink

■ Az instrumentalizációs aktus a tömegmédiá elterjedésével kezdett egyre vasosabbá válni, és amióta a média demokratizálódása lezajlott, azóta exponenciális növekedést mutat. Ismeretes, hogy e demokratizálódás egyik súlypontja volt a közösségi média 2000-es évek közepén való megjelenése, amely új, szinte végtelenül tág virtuális teret kezdett kínálni az egyéni identifikáció manifesztációjára. Az ilyen jellegű platformok egyre népszerűbbé válásával az individuum olyan homlokzatokat (szociális identitásokat) és avatárokat képes működtetni, amelyek széles körű lehetőséget nyújtanak az ideális én(ek) megjelenítésének vagy épp a hamis profil(ok) kiteljesítésének egyre bővülő horizontjaiban. A személyiség digitalizációjának lehetőségei mindezzel drámaian multiplikálódtak az elmúlt másfél évtizedben, ez pedig hihetetlen módon felgyorsította, illetve egy-

szerre mélyítette el és tette rendkívül felszínessé és képlékennyé az önkifejezés eszközeit és formáit. A 2010-es évek végére gyakorlatilag bárkinek egyszerre lehetett profilja akár hét-nyolcféle platformon, egy egyszerű regisztrációval anélkül nyilváníthatott véleményt, hogy személyesen beazonosítható lett volna, mára már pedig személyes (a másik oldalról nézve fogyasztói) avatárok gamifikált garmadáját tudjuk létrehozni AI-applikációk segítségével.

Ez a folyamat egyfelől elhozta a digitális világban való névtelenség és szabadság kiteljesedését, a virtuális véleményegyenlőséget, ugyanakkor a felhasználók egyúttal célpontokká is váltak a különböző hirdetések, tartalomgyártók, véleményvezérek univerzumaiban. Vagyis tulajdonképpen a lezajlott demokratizálódási folyamat másik oldalán szinte észrevétlenül megjelentek a felülről kontrollálni kívánó, a lehetőségeket kiaknázó olyan aktorok, akiket gazdasági vagy politikai, illetve ezek együttes érdekei motiválnak.

Az 1980-as években berobbanó narratív pszichológiai paradigma egyik központi felismerése szerint az emberi pszichéhez csak közvetetten, az általa megfogalmazott szövegeken, elbeszéléseken keresztül férhetünk hozzá, illetve (ami talán még fontosabb) a szubjektum saját önidentifikációs folyamatát is társadalmilag meghatározott jelentésalkotó mechanizmusok határozzák meg. Miként azt a Gergen szerzőpáros állítja (2001), a történetmondás során – mivel az önazonosság a társadalmilag meghatározott diszkurzív szabályok között közölhető – a történetmondón keresztül a kultúra szólal meg, amely önmaga újratermelésére használja fel a szubjektumot. Az önmeghatározás így egy folytonos, percről percre történő önértelmezői konstrukcióként értelmezhető, amelyben a nyelvi kompozíciós elemeknek központi jelentősége van (Ricoeur 2001).

A különböző social media platformok tökéletes felületet nyújtanak ennek a konstrukciós eljárásnak: percről percre oszthatunk meg történeteket, hangulatjelentéseket, ideológiai statementeket vagy épp élettörténeti eseményeket, némely esetben csak képi megfogalmazással, más helyzetekben megszabott és korlátlan szószámmal egyaránt, illetve ezek kombinációjában. Eközben, amíg a saját autopoetikus aktusainkkal vagyunk elfoglalva, valamint azzal, hogy mindezt a másokkal való összehasonlításban tegyük meg (vö. Festinger), egy láthatatlan, homályos másik szereplőgárda készen áll arra, hogy mindezt a saját céljaira használja fel.

Az izolálódó ember számára létrejövő, a másokkal való kapcsolattartásra szolgáló és közösségi élményt ajánló digitális felületek, valamint a hasonló érdeklődésű egyének egy platformra orientáló játékos hálózatait mára a reklámpiac nehézsúlyú versenyzői és a nemzeti és világpolitikai színterek szereplői gondozzák, és minél erőteljesebben vagyunk jelen az önmegvalósítás jelenében, újra- és újraaktualizálásában, annál inkább szolgáltatjuk ki önmagunk azon részét, amelyet az instrumentalizáló aktor nemes egyszerűséggel a Fogyasztónak vagy Felhasználónak nevez. Ezzel egyidejűleg önként célponttá tesszük magunkat: e Fogyasztó megközelíthető a digitális, egyben beazonosítható csoporttagságain keresztül, az egyéni keresési preferenciái és a megszabott, konzisztensnek mutatott homlokzata alapján, és miközben kreatív energiáit az önbecsülés és -megvalósítás összpontosításába fókuszálja, a figyelmén valaki más (a legjobb esetben is csak) végső soron pénzt keres.

Az egyéni és társas identitás instrumentalizációs esetei: az identitáspolitiká és a microtargeting

■ Az instrumentalizálás két mesterpéldája kapcsolódhat az egyéni és a társas viszonyokhoz is, mindegyik esetében konkrét manipulációs eljárásnak vagyunk szemtanúi. Az egyik a hatalmi identitáspolitikai manőverek szekuritizációs aktusai, amelyek bizonyos csoportok között ideológiai értékek mentén erősítik a különállást. A másik a microtargeting, amely adatbányászati módszereket alkalmazva a Felhasználók lehető legaprólékosabb szegmentálását végzi el, és így próbálja feltérképezni az egyén viselkedését, majd ennek megfelelően rá szabott hirdetéseket, fake newst juttat el profiljának reklámosítható felületeire.

Mozgalmi és hatalmi identitáspolitiká

■ Eredendően az 1970-es évek politikai aktivizmusához köthető identitáspolitikai mozgalom a rendszerszintű elnyomással szembenézők, ezen belül a társadalmi kirekesztés és az igazságtalanságok egyéni és csoportszintű megtapasztalását állította a középpontba, és ennek megfelelően a marginalizált társadalmi osztályok önrendelkezési és -érvényesítési jogát, valamint politikai szabadságát tűzte ki célul. Mozgalmi követeléseiben az identitás mint olyan eszköz jelent meg, amely képes újraorientálni az egyenlőtlenség és igazságtalanság összefüggéseit (Carastathis 2017). Az aktivizmus nyomán létrejött mozgalmak a privilegizált csoportok szabályrendszerét és előjogait azonosították, céljuk elsősorban nem a politikai hatalom megszerzése volt, hanem a diszkriminált kisebbségek érdekeinek védelme.

A hatalmi identitáspolitiká esetében ugyanakkor már olyan politikai közösségekről beszélhetünk, amelyek egyrészt kormányzati hatalomra törnek, és immár nem egy diszkriminált kisebbséget, hanem egy egész társadalmat kívánnak orientálni, ezt pedig oly módon teszik, hogy átemelik a kisebbségi fenyegetettségélményt, és azt a nagycsoportra érvényesítik. Ennek egyik erőteljes példája, amikor white supremacist csoportok neonáci vezetői az USA-ban arról beszélnek, hogy a fehér fajt más rasszú csoportok fenyegetik, ahogyan azt Deeyah Khan rendező interjúiban láthatjuk a *White Right: Meeting the Enemy* (2017) című, kiváló dokumentumfilmjében.

Ami a hatalmi identitáspolitiká folyamatait illeti, valójában az eredeti aktivizmus hatalmi oldalról történő, egyre professzionálisabb kizsákmányolásáról van szó, amelynek során a különböző politikai aktorok felhasználják és nekik tetsző, meghatározott platformokra terelik az ember önmeghatározási hajlandóságát, s teszik ezt olyan okból, hogy táboraik létszámát és stabilitását növeljék. Ehhez igen gyakran használják azokat a szekuritizációs aktusokat, amelynek során kijelölnek egy (vélt vagy valós) veszélyforrást, és amennyiben ezt a célközönség elfogadja, akkor a hagyományos keretek felfüggeszthetővé válnak (Campbell 1992; Wæver 1993; Buzan et al. 1998). Mihelyst ez bekövetkezik, azaz a biztonsági probléma testet ölt, a *biztonságiasítás* aktusának elsődleges nyilvánított célja a veszély elhárítása, az elvesztett vagy vágyott biztonság helyreállítása, ebben a folyamatban pedig a veszélyt hirdető ágens olyan szereplőnek tünteti fel magát, mint amely e veszélytől megvédi az általa kijelölt célcsoportot, ezáltal önmaga legitimitását és hatalmi pozícióját biztosítva be (Buzan et al., 1998; Balzaq 2019). Az ellenségképzésnek ezek a módozatai azután olyan pola-

rizálódást eredményeznek, amelyben az eredetileg is különálló csoportokat még inkább szétválasztják, és voltaképp szegregált konfliktushelyzetbe kényszerítik.

Microtargeting és fake news

■ Az instrumentalizálás másik vegytiszta példája a tömeges internetes adattermelésnek köszönhető, óriási adatbázisok létrejöttének felhasználása, amelynek során felhasználók millióinak adataira irányuló, bonyolult statisztikai elemzési eljárások váltak manipulációs szuperfegyverré. A big data korszaka és az ehhez kapcsolódó adatbányászati technológia immár lehetővé tette a fogyasztói csoportok egyre kisebb szegmenseinek akár egyénszintű lebontását, majd a befolyásolási lehetőségek teljes körű finomhangolását is (Hlavacska 2024). Így történhetett meg, hogy a profitérdekelt fél (legyen gazdasági vagy politikai szereplő) akár személyre szabottan, önös szándékának megfelelően képessé vált manipulálni, megváltoztatni a Fogyasztó viselkedését. Jó ideje tudjuk, hogy nem pusztán arról van szó, hogy két ártalmatlan videó közé beillesztett reklám hatására lázasan megvásárolunk egy éppen akciós terméket. E folyamatok során elsőként adatgyűjtési és -kezelési incidensek láttak napvilágot, majd egyre komolyabb választási manipulációkra derült fény (Mayer-Schönberger – Cukier 2012).

Ismeretesek ilyen példák az elmúlt évtizedből, gondoljunk a Fülöp-szigeteki származású újságíróra, Maria Ressa esetére, aki a Facebook vezérigazgatójának és operatív igazgatójának hívta fel a figyelmét arra a tényre, hogy mivel a lakosság 97 %-a használja a platformot, az erre épülő, fake newst és microtargeting eljárásokat használó politikai manipuláció tapintható az országban (Ressa 2022). De főképp ide sorolhatjuk Donald Trump és a Cambridge Analytica brit politikai tanácsadó cég big data elemzéseit, amelynek során az amerikai választást befolyásolták azzal, hogy egyfelől illetéktelenül fértek hozzá 87 millió Facebook-felhasználó személyes adataihoz, másfelől pedig álhírekkel igyekeztek ellehetetleníteni a konkurens szereplőket (Hu 2020).

AI és ami utána van

■ Úgy tűnik tehát, hogy amióta a hatalmi ágensek felfedezték a közösségi média platformokban és digitális profilokban rejlő identitáskonstrukciós lehetőségeket, azóta rendre vissza is élnek vele (vö. Nigéria – 2015, Brexit – 2016, Amerikai Egyesült Államok – 2016). Az elmúlt években lezajlott AI-fejlesztések ezt a folyamatot rendkívül drámai módon szélesítik ki: minél nagyobb gazdasági hatalommal rendelkezik egy aktor, immár annál kevésbé a humán erőforrásra támaszkodik elsődlegesen, vagyis amíg egy csoport tagjai saját véleményüknek igyekeznek hangot adni nyilvános elektronikus felületeken, addig az erőforrásokban gazdagabb ágens a nap 24 órájában működtetheti a mesterséges intelligencia alapú kommentelő és interpretáló gépezetét.

Anélkül, hogy részletesen belemélyednénk a beláthatatlannak tűnő következményekbe, egyelőre úgy fest, hogy a technológiai fejlődés megállíthatatlan, a világ techóriásainak működésében és a további fejlesztéseiben pedig az etikai elvek felállítása és különösen azok betartatása vélhetően nem vezet majd megoldásra, bár kétségtelen, hogy ezzel egy időben lényeges társadalmi kritikai diszkusszió is létrejött. Az ehhez kapcsolódó kérdés mindössze az, hogy ez a visszhang mekkora társadalmi bázishoz jut el, valamint hogy felül tudja-e írni azokat a társadalomlélektani mechanizmusokat, amelyeket az egyén önkifejezésének,

a másokkal való összehasonlításának vagy épp a csoportokhoz való tartozásának (és más csoportoktól való elkülönülésének) vágyai működtetnek.

Amennyiben a francia forradalom európai alapeszményeit vesszük sorra, olybá tűnhet, hogy a virtuális világ bizonyos szegmenseiben létrejövő szabadság és egyenlőség önmagában, a testvériség érzése nélkül csak egyre vastagabban húzza meg a határokat az egyes kiscsoportok között, és minél inkább az egyes csoportok közti különbségekre irányítjuk a fókuszot, annál inkább nő a fenyegetettségélmény, a xenofóbia, a társadalmi címkézés. Ha ennek a folyamatnak még érdekbeli támogatói is vannak, az tovább súlyosbítja a fennálló konfliktus-potenciálokat.

Ahogy Fukuyama állítja (2021), a modern ember sajátossága, hogy önmagáról és az őt övező társadalmáról csak az identitás fogalmi horizontján belül képes gondolkodni, érvelésében pedig az egyre inkább differenciálódó kiscsoportos azonosulások már olyan mértéket öltenek a demokratikus társadalmakban, amelyben óriási kihívást jelent a kollektív élmény nagycsoportos átélése. Ennélfogva félő, hogy mindez társadalmi összeomláshoz vezet, mert amíg a demokratikus államok nem találják meg az emberi méltóság egyetemesebb definícióját, addig a világban bizonyosan nem szűnnek meg a konfliktusok.

■ IRODALOM

- Balzacq, Thierry: *Securitization Theory: Past, Present, and Future*. Polity 2019. 2. 331-348.
- Brewer, Marilynn B.: *A saját csoport iránti elfogultság és a minimális csoportközi helyzet: egy kognitív-motivációs elemzés*. In: Hunyady György – David L. Hamilton – Nguyen Luu Lan Anh (szerk.): *A csoportok percepciója*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1999.
- Buzan, Barry – Waever, Ole – Wilde, Jaap de: *Security: A New Framework for Analysis*. Lynne Rienner Publishers, Boulder–London, 1998.
- Campbell, David: *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1992.
- Carastathis, Anna: *Intersectionality: Origins, Contestations, Horizons*. University of Nebraska Press, Lincoln, 2017.
- Erikson, Erik: *Identity Youth and Crisis*. W. W. Norton, New York, 1968.
- Festinger, Leon: *A Theory of Social Comparison Processes*. Human Relations 1954. 7. 117–140.
- Fukuyama, Francis: *Az identitáspolitika ellen. Az új tribalizmus és a demokrácia válsága*. Replika 2021. 123. sz. 55–74.
- Gergen, Kenneth J. – Gergen, Mary M.: *A narratívumok és az én mint viszonyrendszer*. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. A narratív pszichológia*. Kijárat, Bp., 2001.
- Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean-Francois – Rorty, Richard: *A posztmodern létállapot*. Századvég, Bp., 1993.
- Hall, Stuart: *A kulturális identitásról*. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp., 1997
- Hlavacska Gergely: *Online manipuláció: a humán döntéshozás meghackelése és manipulációs technikák a digitális világban*. Nemzetbiztonsági Szemle 2024. 1. sz. 48–63.
- Hu, Margaret: *Cambridge Analytica's Black Box*. Big Data & Society 2020. 7(2). <https://doi.org/10.1177/2053951720938091>
- László János: *Történelemtörténetek. Bevezetés a narratív szociálpszichológiába*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2012.
- Mayer-Schönberger, Viktor – Cukier, Kenneth: *Big Data: Forradalmi módszer, amely megváltoztatja a munkánkat, gondolkodásunkat és az egész életünket*. HVG, Bp., 2012.
- Pataki Ferenc: *Identitás – személyiség – társadalom*. In: Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *Szociálpszichológia*. Osiris, Bp., 1997.
- Ressa, Maria: *Így szállj szembe a diktátoroddal. Harcban a jövőnkért*. Open Books, Bp., 2022.
- Ricoeur, Paul: *A narratív azonosság*. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. A narratív pszichológia*. Kijárat, Bp., 2001.
- Waever, Ole: *Securitization and Desecuritization*. Centre for Peace and Conflict Research, Copenhagen, 1993.